

ŐZE SÁNDOR

Dániel próféta birodalmai

Egy államelméleti vita a 16. századi Európában és Magyarországon

Egy oszlop nagy ember előtted áll vala,
Látád, hogy az ember hatalmas nagy vala,
Az ő állapotja igen magas vala,
És nagy rettenetes tekinteti vala.

Az embernek feje tiszta arany vala,
Az melle, a karja, mind ezüsből vala,
A hasa, az czombja merő rézből vala,
És az ő két szára kémén vasból vala.

Az két lábfeje egyelített vala,
Félig sárból vala, félig vasból vala,
Látád, hogy az ember addig épen vala,
Még egy hegyből egy kő kéz nélkül felállá.

Ez nagy kő az hegyből kéz nélkül felkele,
Az embernek lábát oly erőssen üté,
Sárból, vasból csinált lába öszveromla,
Teteitől fogva ottan lerohana.

Az sár, a vas, a réz, ottan mind porrá lőn,
Az ezüst, az arany az is mind porrá lőn,
A szél mind elfúvá és csak semmié lőn,
De az rontó nagy kő egy igen nagy hegy lőn.

Az kő nevedekék oly igen nagy hegygyé,
Hogy ez széles földet éppen mind betölté,
Azért ez az álom kit isten jelente,
Ingyen majd meghallod mű légyen értelme?

Az első magyarországi protestánsból származó adat, ahol a szerző egyértelmű apokaliptikus keretet használ Batizi András¹ (1510–?) verse. Dániel próféta látomását adja elő és

¹ Abaújszántón Gálszécsi tanítványa, akinek hatására feltehetőleg 1528–30 között tér át még a ferences időben. Majd Sátoraljaújhelyen és Szikszón él. 1542-ben Wittenbergbe megy. 1544-ben Tokajban, majd Szatmár vidékén működik. ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor, Református Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1977; ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1922. (Reprint: Budapest, 1986.); SÓLYOM JENŐ: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Bp. 1996. Magyar Luther Könyvek 4. Szerk. Ifj. Fabinyi Tibor az 1933-as kiadás reprintje; HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében*. Bp. 195. p.; SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555* B1613, Halle (Saale) 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2). ÁGNES RITOÓK–SZALAY: *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn = Melanchthon und Europa*, herausgegeben von Günter FRANK und Martin TREU, Band 6/1, Stuttgart, Jan Thorbecke Verlag, 2001 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten), 273–284. pp.; SZABÓ ANDRÁS: *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, Budapest–Szeged 1993, II. kötet, 626–638. pp.; Heinz SCHEIBLE, *Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und*

alkalmazza saját korára². „Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história” címmel 1544-ben, tehát Buda és a Buda környéki várak eleste után az egységes török hódoltság kialakításával szembesül a Wittenbergből frissen hazatért hegyaljai prédikátor. A húsz éve, 1526 óta megmerevedett, a Szerémségnél (Péterváradnál) megállt frontvonal egyik pillanatról a másikra, mintegy 400 km-el északabbra tolódott. Pécs, Valpó, Simontornya, Döbrököz, Székesfehérvár, Visegrád Esztergom, Hatvan, Kalocsa, Szeged és természetesen Buda elfoglalása, valamint az ország közepén lévő várak megszállása a török végleges berendezkedését és az első vilajet, a budai kialakítását eredményezte.

Batizi verse előtt is találunk apokaliptikus magyarázatot igénybe vevő műveket, mint például a zsidó és magyar nép történetét párhuzamba állító Farkas András-féle éneket vagy Ozorai Imre Antikrisztusról íródott munkája, de ezek nem szerepelnek kifejezett katolikusellenesé kidolgozott beállításban. Batizi verse a melanchthoni kettős Antikrisztus tana alapján van felépítve, és Dániel próféta könyvére alapozza mondanivalóját. Kellékei között mindazon eszközök szerepelnek már, melyek a wittenbergi polémia fegyvertárához tartoznak a pápasággal szemben és hosszú viták után jutottak el a saját német helyzetismeretük meghatározására, amely különösen a Német-római Császársággal való viszony értékelésén múltott.

A 16–17. században nagyban folyt egy vita, mely a már több mint ezer éve nem létező Római Birodalom hatalmának és területének a legitimációját akarta elérni. Dániel próféciái mind saját korában, mind a későbbi korokban nagy hatásúak voltak,³ megfelelő alapot adva a végidők menetének leírására vállalkozó teológiai értelmezések és spekulációk számára. A 19. századig a nyugati világ legfőbb államelméleti gondolkodásának alapja volt. Természetesen hatott és meghatározó volt politikai filozófiában a zsidó, a bizánci és az iszlám teológiában is.⁴ Ezek az eszmék és gondolatok a legtöbb európai

akademischer Unterricht, in *Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien*, herausgegeben von WALTER BERSCHIN, Mattes Verlag, Heidelberg, 1993,

² RMKTII. 95 valamint Szilády Áron jegyzete u.o. 232. p.

³ Az Újszövetség több mint 100 helyen idézi vagy említi.

⁴ OEGEMA, GERBEN S.: *Die Danielrezeption in der alten Kirche*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 84–105. pp.; Bizánci példák is lehet találni az 1000 körüli világvége-várásra. Ugyanekkor a zsidókban is élt a hit, hogy a Templom rómaiak általi lerombolása (valójában Kr. u. 70.) után 1000 évvel, 1068-ban jön majd el a világ vége, s ezt megerősíteni látszott az 1067-es súlyos jeruzsálemi földrengés, melyben mintegy 25000 ember vesztette életét. Lásd még erre: TAMCKE, MARTIN: *Die byzantinisch-russische Reichseschatologie vor den Herausforderungen der Geschichte. Mosaiksteine zur Rezeption der 4(3)-monarchien-Theorie in Russland und ihrer byzantinischen Vorgeschichte*. Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 197–225. pp.; STEMBERGER, GÜNTER: *Die jüdische Danielrezeption seit der Zerstörung des zweiten Tempels am Beispiel der endzeitberechnung*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuchs. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 139–197. pp.; DOBROVITS MIHÁLY-ÖZE SÁNDOR: *A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában*. Egyháztörténeti Szemle 10,

ország társadalmában hatottak és tudat alatt léteztek és léteznek ma is. A tanulmány következő részében Dániel könyvének csak a második látomásával, azok birodalomértelmező szerepével fogok foglalkozni, ugyanis ezt a látomást értelmezték a 16. század államelmélettel foglalkozó humanistái és teológusai.

A szobor a hatalom jelképe. Mi jellemzi a birodalmakat? Kronologikusan egymást követik, ahogy időben a pusztulás felé haladnak. Maguk a fémek is ezt jelölik, amelyek értékcsökkenést hordoznak. A szobor arany fejétől (a jelentől) a talpa felé haladva: arany, ezüst, bronz, vas. A negyedik birodalom megosztott. A gyenge agyag, amiből éppen a szobrot tartó láb készült és a kemény vas az, melyet kevertek, a legkegyetlenebb birodalom az, mely a leggyengébb lábakon áll. További nagy kérdés marad: Mi jön a negyedik birodalom után? (A szobrot összetörő kő teremti meg az új, a végleges elpusztíthatatlan birodalmat. Tehát Isten teremti meg saját országát.) Dániel könyve az egyetemes történelem teológiai értelmezése Isten terve alapján, amely az emberiség sorsát eleve meghatározza és eleve elrendelt cél felé irányítja. A történelmet mint Istennek és a gonoszság erőinek küzdelmét mutatja be és pesszimizmussal szemléli azt. Az egymást követő birodalmak túlszárnyalják gonoszságban az előzőeket. A történelem a végső ítélet felé halad. Az egész könyv az apokaliptikához tartozik: a látomások tanúsítják, hogy Isten a gonoszság látszólagos hatalma ellenére rövidesen megvalósítja uralmát. A könyvnek nem célja a végidő kiszámítása, hanem a jelenben szorongatott hívek vigasztalása, reményt és bizalmat akar önteni a hívőkbe, hogy Isten a jövőt is szilárdan a kezében tartja.⁵

A negyedik birodalmat, melyről Dániel beszél, többször azonosították egészen egyszerűen a Római Birodalommal. Ezt a jelenséget már Orosius tanulmányozta, a különböző császárkrónikákkal pedig a középkorban is népszerűsítették, és a jövődölések egymással vetekedtek. A skolasztika megjelenésével és az arisztotelészi gondolatok átvételével, miszerint a világ határtalan ideig tart, elfordultak a különböző történelmi találgatásoktól. Aquinói Szent Tamás határozottan elutasította a bibliai alapú történelem-szemléletet. Erasmus nyomán a humanisták ismét elővették azt, miszerint a világ egyszer véget ér, de azt a távoli jövőbe helyezték.⁶ A lutheránusok Luthertől és Melanchthontól hagyományozták szerintük a birodalmak hanyatlása után.⁷

2009/2 . 19–34. pp. MÖHRING, HANNES: *Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung*. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000, 17–19. pp.

⁵ KEEL, OTHMAR: *Die Tiere und der Mensch in Daniel 7*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 37–66. pp.; RÓZSA HUBA: *Ószövetségi bevezető*. Budapest, 1991. 223–228. pp.; KÖSZEGHY MIKLÓS: *A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2)*. In: Aelius Aristeidés: *Róma magasztalása*. Fordítás és kísérő tanulmányok. KRE BTK, 2002. (Ókortörténeti Tanszék kiadványai, II.) 147–152. pp. k.

⁶ A középkor második felére vonatkozóan lásd: REEVES, MARJORIE: *Prophetic Rome in the high Renaissance period*. Oxford, 1992. 293–392. pp., illetve: ÖZE SÁNDOR: *Az apokaliptikus gondolkodás az újkori Magyarországon*. Унгарското кралство и идеологията на кръстоносните походи от началото на османската угроза до изграждането на хабсбургската отбранителна линия (1395–1556) In: От Никопол до Виена 1396–1683. Никополтől Bécsig 1396–1683. Szerk. Arató György. Szófia, 2008. Bulgaro-Hungarica 39–69. pp., 234–260. pp.

⁷ BARNES, ROBIN B.: *Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600*. In: *Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg.

„Az ég Istene egy más birodalmat támaszt, amely soha meg nem szűnik”⁸

Tehát a jóslat szerint az Úr eljövetele a birodalom széthullása után lesz. Luther 1529-ben először írt Dániel könyvéhez, pedig Jeremiás könyve következett volna kronológiailag. A felcserélést egy Johann Friedrich von Sachsenhez írt levélben indokolta meg.⁹

„Die welt leufft und eilet so trefflich seer zu yhem ende, das mir offft starcke gedanken einfallen, als solte der Jungste tag, eher daher brechen, denn wir die heiligen schrifft gar aus verdeutschen kundten. [...] Solche vnd der gleichen gedanken haben vns verursacht, diesen Propheten Daniel auszulassen [=veröffentlichen]”.¹⁰

Vagyis a végidő oly közel van már, hogy talán nem is sikerül az egész Szentírást lefordítani, így Luther úgy vélte, a hívek vigasztalására először Dániel könyvét ülteti át német nyelvre. Úgy vélte, az egész Dán 7 a törökökről szól, akik még sokáig, pontosabban az idők végezetéig fogják szorongatni a keresztény világot. Luthert azonban nem a Dániel 2-ben megjelenő szobor látomása izgatta, mint kora államelméleteivel foglalkozó jogászokat és teológusokat, ő a Dániel 7 tengerből kikelő vadállatai figyelmeztették a könyv fontosságára. „Figyeltem a szarvakat, és íme, még egy kis szarv támadt köztük; az előbbi szarvak közül hármat kitéptek miatta; és íme ezen a szarvon az ember szeméhez hasonló szemek voltak, és egy száz, amely nagy dolgokat beszélt.” (Dán 7,8)

A kis szarvat 1521-ben még a pápával azonosította, ekkorra már a törököket látta benne. Érvélese szerint a Római Birodalmat nem pusztíthatta el a kis szarv, és a török nem alapíthatott volna egy új birodalmat, ha nem ez lenne a kis szarv jelentése, mert akkor Dániel próféciáját hazugnak kellene tartani – ez pedig el nem gondolható.¹¹ A reformáció felelevenítette Mohamed középkori apokaliptikus szerepét.¹² A Dán 7,3 alapján állította, hogy a török több egy egyszerű ellenségnél, s megírta *Heerpredigt wider den Türken* című művét. Ebből idézünk:

„Biztos lehetsz abban, hogy a török az utolsó kártya az ördög kezében a kereszténység ellen, és egyben Isten legnagyobb büntetése a hálátlan és istentelen Jézus-követőkre.

Jakubowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut,–Schilling, Johannes–Staats, Reinhart. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 129–146. pp. BARNES: *Prophecy and Gnosis*. i. m.; ELIADE, MIRCEA: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. i. m. 461–466. pp. KOCH, KLAUS: *Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit – Das Geschichtsverständnis des Danielbuches*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37. pp.

⁸ „zum Trost für diese letzte Zeit” Dán 2, 44. p.

⁹ LUTHER. In: Hofmann, Hans-Ulrich: Luther und die Johannes-Apokalypse. Mohr, Tübingen, 1992. 397; RICHARDSEN-FRIEDRICH, INGILD: *Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Argumentation, Form und Funktion. Frankfurt am Main, 2003.: i. m. 130–134. pp.

¹⁰ LUTHER. In: Hofmann: i. m. 385. p.

¹¹ LUTHER, M.: *Heerpredigt wider den Türken*. WA, 30 2 s 166 l. idézi . Segesváry Viktor. Az iszlám és a reformáció. Bp., 2005.

¹² BLÖCHLE, HERBERT: *Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–NewYork–Paris–Wien, 1995. (Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53.) 151–192. pp.; HAGEMANN, LUDWIG: *Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen*. Darmstadt 1999. 68–80. pp.; BUCHANAN, HARVEY: *Luther and the Turks 1519–1529*. In: Archiv für Reformationsgeschichte 47. p., 1956, 145. p.

Hisz Dániel azt mondja, hogy a török után következik az ítélet és a kárhozat, ezt láthatjuk azon, ahogy a törökök ártatlan nőket, gyerekeket, időseket, fiatalokat válogatás nélkül a halálba taszítanak, úgy cselekszik, mintha maga lenne a sátán. Még soha királyság nem örjögött ennyire.”¹³

Mindez bizonyítéka annak, hogy az utolsó ítélet napja a küszöbön van. ¹⁴Luther számára a harc kimenetele nem volt kérdéses. ¹⁵Krisztus győzedelmeskedik a törökök felett, s számon fogja kérni őket, miért kínozták, üldözték ártatlan szentjeit, akik nem bántották őket. Utolsó éveiben már úgy vélte, pontosan meg tudja állapítani az eszkaton kezdetét: 1600-ban a török el fogja pusztítani a Német Birodalmat. Luther állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vonta a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását a protestáns történelemszemléletben. Ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése, majd annak leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az Antikrisztus Krisztus második eljöveteleig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szempontból a protestánsok egy későbbi korszakban látták magukat, mint a katolikusok. A próféciák legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják a dolgokat, hanem, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben.

Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövetelet Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni. Már korábban úgy gondolták, hogy ez a birodalom a Római Birodalom. Andreas Osiander tette az első próbálkozást az új Antikrisztus-tan bibliai helyekkel való igazolására). Felveti a problémát, hogy Dániel szerint a negyedik vadállatot (birodalmat) csak a visszatérő Krisztus veti majd tűzbe. Így azonban a Római Birodalomnak fenn kell állnia a végső időkhöz, viszont ez biztosan nem a pápával fog megtörténni, így ez esetben csak a Török Birodalom lehet. 1526 óta egyre jobban tartottak a törököktől Wittenbergben is, de csak 1529-ben, Bécs elfoglalásakor vonatkoztatták támadását a végítéletre. Melanchthon, Lutherral egyetértésben az augustinusi történeti világkép időszemléletéhez nyúlt vissza, mint a középkori alkotók, Orosiusnak a dánieli négy birodalom-elméletét alkalmazva és Beda kronológiai kiindulópontját véve alapul. Mindehhez a középkori világkrónikák egységet mutató szerkesztési modelljét alkalmazta az antikvitásban használt módszerek és a ciklikus időszemlélet Herakleitosz óta kialakult gyakorlata helyett. Melanchthon, aki mindig erősen érdeklődött a történelem iránt, 1532-ben kiadja Johannes Carion világtörténetét. Carion és Melanchthon is szerette a csillagászatot. Miután Cárion időről időre elküldte Melanchthon horoszkópját, 1531-ben egy világtörténet vázlatát is eljuttatta hozzá. Az 1532-es világtörténet német nyelvű kiadása után 1558/1560-ban megjelent az első teljes latin nyelvű fordítása, amelyet még Melanchthon kezdett el. Ezek telve voltak

¹³ Luther. In: Luther: Heerpredigt... i.m.182. p.

¹⁴ „Denn die zwey Reiche des Bapsts und Tuercken sind die tetzten zwen greuel und 'Gottes zorn', wei sie Apocalip. nennet, den 'falschen Propheten' und 'das Thier' und müssen miteinander ergreifen und 'in den feurigen pfuhl geworffen werden'." Luther. In: Luther: Heerpredigt... i.m. 182. p.

¹⁵ „Da wird Christus mit schwefel und feur uber yhn komen und fragen, warumb er seine heiligen, die yhm kein leid gethan, on alle ursache so greulich verfoget und geplagt habe." LUTHER: Heerpredigt... i.m. 182. p.

teológiai magyarázatokkal.¹⁶ Melanchthon halála után a wittenbergi egyetemen őt követő Caspar Peucer folytatta ezt a művét.¹⁷

A könyv harmadik kötetének egy fejezetében arról ír, hogy a negyedik birodalom a Római Birodalom volt. A negyedik kötetben a történelmi „Németország” születését írja le, és Nagy Károlytól számítja a német történelmet. A kötet előszavában már nem az új császárt, Ferdinándot szólítja meg Melanchthon, hanem a fejedelmeket. A cél pedig már nem csak a birodalom, hanem egész Európa megvédése a töröktől. Ugyanebben a kötetben a *Von der Turcken Ankunfft* című fejezetben Melanchthon a Kaukázussal azonosítja a törökök származási helyét. Azt írja róluk, hogy akkor tűnnek fel, amikor egy békeszerződést kötöttek a szaracénokkal, akik röviddel azelőtt hódították meg Perzsiát. A törökök ekkor tértek át az iszlámra. Amikor a Szaracén Birodalom belülről meggyengült, az oszmánok új birodalmat alapítottak 1051-ben. Az ezt követő ötödik kötetben Melanchthon közbeiktat egy újabb törökökkel foglalkozó fejezetet. Az „ottománok” gyors felemelkedését követően Melanchthon Góg és Magóggal állítja a törököket párhuzamba. Melanchthon nem egy Istentől eredő rendet lát bennük, nem egy „birodalmat”, hanem egy Isten által a végső időkben jóváhagyott hatalmi jelenséget. Ezt követően még mindig a korai oszmán történelemről szól, amelyben megemlíti a várnai csatát. Ezt ismét egy saját „török fejezet” következik, amelyben Bajezid szultánról, és Timur Lénkről ír. Az oszmánok felemelkedését Melanchthon végül egy irtalmas isteni tettként értelmezi, amelynek az igaz hitre kell térítenie az embereket.

Melanchthon a *Chronicon*ban azon munkálkodik, hogy megvizsgálja az Ábrahám szövetsége és Krisztus születése közötti időszakot. Arra a következtetésre jut, hogy a negyedik monarchia korszaka a Messiás megjelenésének bejelentésekor lehetett, és mivel szerinte a végidő mindkét birodalma, a pápai állam és az iszlámhívő Török Birodalom megtagadta a méltóságot, és a Római Birodalom után a németek kapták a feladatot ezek legyőzésére. Itt aztán azt írja, hogy a negyedik monarchia kezdete Julis Caesar vagy Augustus idejére tehető. A harmadik könyv tárgyalja Nagy Károly korát és beszél arról, hogy Isten keleten meghagyta még egy darabig Róma egy csonkját, a Bizánci Birodalmat.¹⁸ Vitás kérdés a 16. században a pápaság és a császárság kapcsolatáról, hogy milyen viszonylatban van lehetőségük a németeknek a Római Birodalom örököseinek nevezni magukat, illetve, hogy a franciák élhetnek-e, bármely követeléssel a császári trónt illetően, vagy annak irányában.

¹⁶ Heinz Scheible szerint ebben az esetben egy teljesen új könyvről van szó. A könyv, mely a keresztény hagyomány magyarázatára íródott, harcra szállt a katolikus egyházzal ennek értékelésében és hovatartozásáért. Ilyen módon tehát egy hagyományos konzervatív keresztény alapra építhette fel a humanista metodikával és forráskritikával dolgozó művét, melybe az Eusebius óta művelt keresztény egyháztörténetírás, az egyházatyák és a szent hagyomány tudós doktorainak a teológiai diszciplínákon mozgó írásai is helyet kaptak. LEPPIN, VOLKER: *Antichrist und Jüngster Tag das Profil apokalyptischer Flugshriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*. Heidelberg, 1999. (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 69.). 132–136. pp.

¹⁷ *Chronicon Carionis Expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, In descriptionibus regnorum et gentium antiquarum, & narrationibus rerum Ecclesiasticarum, & Politicarum, Graecarum, Romanorum, Germanicarum & aliarum, ab exordio Mundusque ad Carolium Quintum Imperatorem. A Philippo Melanthe et Casparo Peucero. Witebergae Excudebat Iohannes Crato, anno M.D.L.X.X.I.I.*

¹⁸ SEIFERT, ARNO: *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte. Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln, Wien, 1990. 23. p.

Melanchthon az úgynevezett Illés-jóslatot a *Vaticinum Eliae*t ajánlotta a világtörténeti kronológia alapjául, amely a Talmudra épült. Ez nem volt véletlen, ugyanis Cárion számításai és az illési jóslat relatíve megegyeztek. Cárion a világ teremtése utáni 3963. évre tette Krisztus születését, míg az említett dokumentumban ez az időpont 4000. A jóslatot állítólag Illés próféta házában találták, mely szerint a világ 6000 évig áll fenn. A keresztények ezt a két isteni szövetségekötéssel, Mózes kőtábláival és Jézus Krisztus áldozatával tagolták három kétezer éves periódusra. A jóslat az alexandriai Philónon keresztül az alexandriai ókeresztény egyházatyákra is hatott: Melanchthon nagybátyjának, a hebraista Reuchlinnak munkássága után vált a wittenbergiek előtt ismertté.¹⁹

Szorosan kapcsolódott a birodalomelmélet az Antikrisztus-tanhoz a kívülről támadó Antikrisztus-tézis azonban nem volt újdonság. Már a 12. században felmerült a Jelenések könyvének magyarázatában, és a keresztes háborúk óta úgy gondolták, hogy ez csakis az iszlám Kelet lehet: a szaracénok, majd a törökök. Láttuk, hogy Luther bizonyos volt abban, hogy a Dániel által említett kis szarv a török, de abban azért nem biztos, hogy ő az Antikrisztus is. Ha ez így van, akkor a negyedik birodalom még létezik, és pozitív funkciója van a pápával szemben. A 16. században több híres katolikus író is vallotta, hogy Mohamed az Antikrisztus. A kettős Antikrisztus elképzelése azonban nem Luthertől származik, hanem Melanchthontól. Viszont Luther egyszerre vallotta azt, hogy a régi Római Birodalom már nincs meg és azt, hogy a Római Birodalom az utolsó, és Krisztus eljöveteleig fennáll. Ő ebben nem látott ellentmondást, így később két ellentétes nézet is rá hivatkozott. Az egyik, a fennálló birodalom a negyedik világbirodalom, ennél fogva messze a többi birodalom felett áll. A másik, a negyedik birodalom a régi Rómával elbukott, és így lett szerintük most már két Antikrisztus is. Melanchthon Dániel-kommentárjaiban fenntartotta, hogy a kis szarv csak a törököt jelenti (a kommentár a schmalkaldeni háború előtt kevéssel jelent meg), és abból, hogy Dániel szerint nem jön ötödik birodalom, arra következtet, hogy a törökök nem lehetnek olyan erősek, mint a rómaiak voltak. Az 1558-as Carion-krónika újabb átdolgozása szerint Az utolsó idők két „császársága” pedig minden bizonnyal a mohamedán és a pápai. Bár ennek látszólag ellentmond az, hogy a negyedik birodalom szerint a világ végéig létezik, és a németek szerint arra hivatottak, hogy megőrizték a „reliquiae Romanae monarchiae”-t. Melanchthon csak Nagy Károlyig jutott el a harmadik könyvben, a művet Caspar Peucer fejezte be. Ő *imperium Occidentis*nek nevezi a birodalmat, amelyről ír. Ez a birodalom Nagy Károly alatt újraéledt, és a franciák, illetve a németek birtokolják, és megmarad a világ végéig.

A késő középkorban már szinte az összes 800-ban történt birodalmi áthagyományozódás interpretációs lehetőségeit, variációit végigzongorázták. A 16. század végének vitái e köré a kérdés köré csoportosultak. A reformáció előtti „imperializmusnak” viszont addig nem volt ellenvetése a pápa szerepének fontossága ellen, amíg a birodalom át-

¹⁹ Geschichte des Christentums. 3. Hochmittelalter und Reformation – Konfessionalisierung. Hg. Raitt, Jill in Verbindung mit McGinn, Bernard und Meyendorff, John. Würzburg, 1995. FUCHS, THOMAS: *Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung. Städtechroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500–1800*. Hessisches Landesamt für Geschichtliche Landeskunde, Marburg. 2006. VII, 215 S. (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landgeschichte, 21) WALLMANN, JOHANNES: *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen, 2006, 6. p., durchges. Aufl.

öröklését elismerték véglegesnek és megváltoztathatatlanak. Luther 1520-ban: A német nemzet keresztény nemességéhez címzett írásában a 800-as transzlációt illegálisnak mondta, amiért az utódokat nem tartja felelősnek. A probléma az volt ugyanis, hogy a Dániel által említett negyedik birodalmat nem alapíthatta az Antikrisztus. Ezért be kellett bizonyítani, hogy a pápa nem is volt olyan fontos szereplő. A *Chronicon Carionis* 1562-es, peuceri változata úgy próbálja ezt kiküszöbölni, hogy azt állítja: Nagy Károly jogos háborúban szerezte meg a területet, mielőtt a római nemesség, majd a kelet-római császár elismerte legitim uralkodónak. A pápa a koronázás során csak a „publica testificatiót”-t végezte el.

A szerint az egészet a pápa eszelte ki, a frankoknak adta a címet, de biztosította saját hatalmát a birodalom felett. Ez a felfogás Matthias Flacius Illyricus²⁰ (1564) megy vissza, de ő már 1566-ra megváltoztatta az álláspontját. Ekkor azt akarta bizonyítani, hogy a pápa szerepe elenyésző volt, mert nem is volt rá szükség. Flacius azt bizonygatta, hogy 800-ban a pápának nem volt sok beleszólása a birodalom átadásába. Nagyon meg akarták okolni, hogy mégis miért a németeké a birodalom. Isten a „ius gladii aut belli”-n keresztül adja a hatalmat, és Károlynak emellett több jogcíme is volt az uralkodásra: a „római nép” konszenzusos beleegyezése, illetve a kelet-római császáré, továbbá egy kvázi germán öröklési jogcím, amelyet Flacius Klodvigon és Teoderichen át Odoakerig vezet vissza.²¹ Neki a bizonygatások során a germán kontinuitás volt a fontos, nem a római. Ez a germán kontinuitás tendenciává alakult, de ugyanúgy pápaellenes következtetésekre jutott, mint ahogy a „rómaimonarchia-tan.” Azt állította, hogy Isten döntése volt az, hogy a németeké legyen a birodalom. A német lutheránusok és a római katolikusok versenyeztek a Német-római Birodalom iránti lojalításban. Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy ez a négy világbirodalom egyike.

Bellarmin *Controversiae* (1589) című művében azonban szembe szállt Flaciusszal. Ő úgy vélekedett, hogy egy birodalom megszerzésére hat különböző lehetőség van. Az első a háborús jog, a második az örökösödési jog, a harmadik az adományozás, a negyedik a választási jog, az ötödik az Isten általi megbízás, ami a legjobb az összes közül, hiszen nem kell megmagyarázni, illetve a hatodik, amikor a pápa adományoz, mert Krisztustól eredetheztető, rendkívüli joga van. Ő ezt nemcsak elméleti szinten fogalmazta meg, hanem ki is jelentette, hogy így van, és ezt mindenkinek kötelessége elfogadni. Ez természetesen nagy protestáns visszhangot váltott ki. A transzláció hat formája közül öt nem alkalmazható szerinte a 800-as eseményekre (háborús jog, öröklés, ajándék, választás és közvetlen isteni felhatalmazás – *beneficium divinum*), ezért csak a hatodik jöhet szóba, a pápa adományozása. A pápa tehát a transzláció egyetlen előidézője.

Matthäus Dresser vitába szállt Bellarminnal. A 800-as transzlációt a három ismert címmel illette: *ferrum*, *electio*, *transactio*. A pápa pedig szerinte nem játszott jelentős szerepet, hiszen csak a teljesen normális proklamációs rítust, a császárrá koronázást végezte, és csak kimondta, ami már megtörtént.²² Bellarminnal Franciscus Junius, a Lei-

²⁰ SEIFERT: i. m. 38–41. pp.; OLSON, OLIVER K: *Matthias Flacius and the survival of Luther's reform*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.

²¹ SEIFERT: i. m. 39. p.

²² Uo. 43. p.

denben tanító hugenotta tudós is vitába elegyedett. Ő azt próbálta bizonyítani, hogy a negyedik dánieli birodalom nem lehet sem a mai római, sem a régi. A birodalom „áthagyományozása” „secundum Deum” jogos, „de secundum hominem” nem, és a pápa az utóbbi szempontból jogtalanul járt el 800-ban, míg az előbbi szempontból jogosan, mert még az Antikrisztus is Isten eszköze. Nagy Károly tehát legitim uralkodó. A 17. században a régebbi német-protestáns transzlációtannak az lett a feladata, hogy a franciákkal szemben megvédje a transzláció legitimitását. Ezért Nagy Károlyt is németnek deklarálták. Ugyanekkor a pápa szerepével is kezdeni kellett valamit: vagy minimalizálni kellett, de ez ellentmondott a forrásoknak, vagy III. Leóban az egyházi állam legitim uralkodóját kellett látni, a római városi nép reprezentánsát, és így nincs gond a szerepével. Hugo Grotius 1623-ban „primus cives”-nek titulálta a pápát, ezzel a pápa tevékenysége a római nép választási tevékenységének része lett. A Német-római Birodalom így német is lett, de ettől még tökéletesen továbbvitte a Római Birodalmat, vagyis nem történt identitásváltozás.²³ A korai lutheránusok ingadoztak, hogy a dánieli vagy az apokaliptikus minta szerint tekintsenek-e a birodalomra, aszerint, hogy épp milyen volt a viszonyuk vele. Összprotestáns volt az a felfogás, hogy a régi Római Birodalom bukása után két egyházellenes rezsim jött létre, a pápai és a mohamedán. Luther követői mindkettőben az Antikrisztust látták, a helvétek csak a pápában, és az egész iszlám fenyegetést nem vették olyan komolyan.

A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja alapján²⁴ Zwingli nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek. A bibliamagyarázat (exegézis) terén a török kérdés számára legjobb esetben is csak kiindulási pont volt, ellenben Lutherrel és Melanchthonnal. Ez nyilvánul meg a száz reformátorok szempontjából oly fontos két bibliai könyvről, Dániel és Ezekiel könyvéről készült kommentárjában. Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-római Birodalmak az utódok, hanem a Német-római és az Oszmán Birodalmak. Világossá válik nála egy meglepő megállapítás: itt a Török Birodalom pozitívabb értékelést kap, mint a Német-római Birodalom. Elutasítja a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemébirodalomnak” nevezi. A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítél. Említi a tö-

²³ A „Római Birodalom”-tradíció felbomlása Hermann Conring 1643 politológus-jogtörténész elméletében következik be végleg. Radikálisan tagadta a Római és a Német Birodalom közti alkotmányjogi folytonosságot. De nem a birodalom státusa érdekelte, hanem annak világbirodalmi igénye és a rangja. SEIFERT: i. m. 101–115. pp.

²⁴ SEGESVÁRY: i. m.; Zwingli und Europa. Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. Hg. v. Blickle, Peter–Lindt, Andreas–Schindler, Alfred. Red. Schmidt, Heinrich R.. Vandenhoeck und Ruprecht, Zürich, 1985. Schmidt, Anton-Heinz: Luther und Zwingli. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, c 2005; SCHMIDT, ANTON-HEINZ: *Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation*. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, 2005. Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe. Hrsg. Campi, Emidio. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2004. Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung. Hrsg. Opitz, Peter. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2003; SCHORN-SCHÜTTE, LUISE: *Die Reformation*. Beck, München, 2003; MEYER, WALTER E.: *Huldrych Zwinglis Eschatologie*. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes. Zürich, 1987.

rököket, mint az Egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztusnak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.²⁵

Kálvin szerint (1561) a kis szarv nem jelenti sem a pápát, sem a törököt. A Dániel-víziók ugyanis már beteljesültek Krisztus első eljövételével és az evangélium hirdetésével. Kálvin a szöveget Krisztus-próféciaaként akarta értelmezni, Melanchthon és Bullinger pedig elsősorban Antikrisztus-jövendölést látott benne.²⁶ Ezt csak úgy tudta elérni, hogy a monarchia szóból teljesen mellőzte az államjogi konnotációkat. Kálvin véleménye az, hogy az ezek a próféciaák nem nyúlnak túl Jézus idején, és úgy gondolja, hogy tévedés az Atiochus szó antikrisztusi értelmezése. Kálvin szerint Róma már köztársaságkorában birodalom volt, és a császárokkal csak romlott a helyzete. A negyedik birodalom tehát már az első században megszűnt. Felekezeti szempontból Kálvin Dániel-magyarázata semleges volt, és mindkét (protestáns és katolikus) Antikrisztus-tan számára lehetetlenné tette a Dánielre való hivatkozást.²⁷ A Jelenések könyvét viszont nem kommentálta, mert túl homályosnak tartotta. Kálvin Dániel-kommentárjai semlegesek voltak. A birodalomról alkotott kommentárjai pedig talán a legkevésbé voltak birodalomellenesek. A magyarázatai még a kálvinisták körében sem arattak nagy sikert.

A nem német protestánsok a Német Birodalmat nem ismerték el negyedik világbirodalomként, és a pápa alá tartozónak tekintették. A „4. monarchia = Németország.” tant azonban nem Luther hozta létre, ennek középkori hagyománya volt és a 16. század végétől megerősítették a jezsuita kommentátorok (Joseph Acosta, Bellarmin, Blasius Viegas) is. A Római Birodalmat a pápa a frankoknak, aztán a németeknek adta, ezt hangosították a jogi források is. A jezsuiták és a kálvinisták egyetértettek abban, hogy az Antikrisztus megjelenésével a birodalom tíz darabra fog esni, a jezsuiták és a lutheránusok pedig abban, hogy a birodalom még létezik. A lutheránusoknak volt a legnehezebb, mert azt kellett képviselniük, hogy az Antikrisztus már itt van, de a birodalom még egészben maradt.²⁸

A francia Jean Bodin (1530–1596) indított legerőteljesebb offenzívát a lutheri monarchiatan ellen. 1566-ban megfogalmazott feltevése az volt, hogy a négy birodalom Nagy Sándor birodalmának közvetlen utódállamit jelentheti. Melanchthontól átvette a *Vatitcinium Eliaet*, viszont a monarchiatant tévedésnek találta, nem csupán a németekre vonatkoztatva. Indoklása szerint sok nagy birodalom volt és van, tehát ha egyáltalán világos a dánieli jövendölés, akkor csakis a Babiloni Birodalomra és közvetlen utódjaira,

²⁵ EMIDIO CAMPI: *Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger*. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239. pp. SEIFERT: i. m. 21–28. pp.; OPITZ, PETER: *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu „Dekaden“*. Zürich, 2004. Vö. SEGESVÁRY: i. m., Heinrich Bullinger und seine Zeit. i. m.

²⁶ Bullinger szerint lehet a gonosz király alakját az Antikrisztusra vonatkoztatni, de csak Antiokhoszon keresztül, átvittven. Melanchthonnál ez az alak egyértelműen az Antikrisztus, és semmi köze Antiokhoszhoz. SEIFERT: i. m. 53–55. pp.; BÜSSER, FRITZ: *H. Bullingers 100 Predigten über die Apokalypse*. In: Zwingliana 26, 2000. 117–131. pp. STAEDTKE, JOACHIM: *Heinrich Bullinger Bibliographie*. I. Zürich, 1972; Wendel, Francois Calvin. Ursprung und Entwicklung seiner Theologie. Neukirchen-Vluyn 1968.

²⁷ 1610-ben IV. Henriknek ajánlva adta ki a párizsi jezsuita Juan Maldonado Dániel-kommentárját. Maldonadot a 17. században a protestánsok is komolyan vették, és sokat idézték SEIFERT: i. m. 59–64. pp.

²⁸ SEIFERT: i. m. 11–21. pp.

a médre, a perzsára és a görögre vonatkozhat. A római szerint nem lehet a Dániel által megjósolt negyedik, mert a rómaiak soha nem uralták Babilont. Bodin a történelmi igazság fogalmát Francois Baudoin (1520–1573) francia jogtudóstól vette át. Eszerint az isteni gondviselés nemcsak a természetben, hanem a történelemben is jelen van. Bodin a *similitudo temporum* polübioszi eszméjét, vagyis a történelmi korszakok közötti egyezéseket alkalmazta. A pun háborúkat a görög történetírói hagyomány által leíró, a két kultúrát összeilleszteni vágyó tiszte fogságban élő rodoszi kora sztoikus filozófiai rendszerére alapozott. Baudoin az isteni valóságot analóg történelmi események halmazából próbálta feltárni. „A gondviselésre való hivatkozás által tehát vallásos legitimációt nyertek azok a történelmi ismeretekre alapozva tett politikai javaslatok, amelyekkel igazolták, vagy elutasították az uralkodó Istentől kapott hatalmát. Ezáltal a kora újkori politikai gondolkodás is új vallásos értelmet nyert.”²⁹ A fennálló politikai viszonyok megváltoztak, ugyanis a rendek politikai befolyása megnőtt, és teret veszített a hagyományosan Istentől levezetett uralkodói hatalma a rendek alkotmányos követeléseivel szemben. A szuverén nemzetállamok kormányzati rendszerét osztotta fel despotikus és legitim részekre. Ezzel új értékrendet is adott Európa alkotmányos rendszerének. Az uralkodó és a hatalom feladata a rendek érdekei szabadságának védelme lett. „Az alkotmány tehát a kormányzati rendszerek igazságos voltát meghatározó normává vált.”³⁰

Andreas Frackenberger wittenbergi történelemprofesszor Bodin téziseit hadüzenetnek tekintette, sőt úgy gondolta, hogy Bodin ezzel a bibliai jövődölések hitelét kérdőjelezi meg. Arra hivatkozott, hogy a Német Birodalom érdemeit megmutatja állami intézményeinek minősége, egyetemeinek virágzása és az evangélium megújítása. Matthäus Dresser 1581-ben Bodin nézeteit zsidó tévelygésnek titulálta. Egy régi vád szerint ugyanis a zsidók azért nem akarták elismerni a Római Birodalmat a negyediknek, mert azzal elfogadták volna, hogy a Messiás már eljött. 1587-ben jóval erősebben támad: szerint ha elfogadjuk a régi keresztény Dániel-értelmezést, akkor az Egyházat és az államot „szörnyű konfúciónak” tesszük ki. Az Egyházat azért, mert akkor implicit módon Krisztus megtestesülését is tagadjuk, az államot azért, mert akkor a császár és a fejedelmek is elveszítenék a méltóságukat, és csak egy „maszkbirodalom” maradna.³¹ A 17. században azután már apályra következik ennek az államelméleti magyarázatnak.

A *Chronicon Carionis* az evangélikus egyetemeken képzett új protestáns értelmiség történelemtankönyvévé vált, így a magyarországi tanulók is ezt a történeti képet terjesztették és népszerűsítették hazájukba visszatérve.³² Batizi András elfogadta Melanchthon álláspontját, számára azonban nem a Német-római császárság szerepe volt a lényeges. Buda eleste után csak ettől az államalakulattól várhatott segítséget, ahogy 1542-ben

²⁹ TESZELSZKY, KEES: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma, 2000. 218. p.

³⁰ TESZELSZKY: i. m. 220. p.

³¹ SEIFERT: i. m. 65–68. pp.

³² Ilyen például: a fent idézett Batizi versen kívül; Heltai Gáspár *A magyarok krónikája* című műve Söckel Lénárd latin nyelvű prédikációiban a dánieli jóslat értékelése; Bencédi Székely István *Krónika ez világ jeles dolgairól* című világkrónikája, de az 1560-as évek svájci egyházszemléletétől befolyásolt Szegedi Kis István munkáiban és Melius Juhász Péter Szent János jelenéseit magyarázó prédikációkban és Károli Gáspár műveiben is kimutathatóak.) legújabban: IMRE MIHÁLY: *Melanchthon peonjai és magyarjai – adlékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához*. In: *Az isteni és emberi szó párbeszéde*. 119–173. pp.

meg is jelentek a falai alatt Brandenburgi Joachim csapatai, ez okból is fogadta el Melanchthon magyarázatait. Nem is gondolhatta, hogy az ostromra ismét csak két generáció múlva fog sor kerülni, de akkor sem lesz sikeres. A 16. század 60-as éveitől a zürichi helvéteket követő magyar protestantizmus már nem bízik a birodalomban. Helyette egyre inkább a végítélet eljöttét jelentő radikális apokaliptikus szemlélet válik a remény forrásává, mellyel Batizi verse is zárul:

De mihelt az pogán hogy meg verettetik,
Az istennek fia azután nem késik,
Világ végeztetik és megítíltetik,
Az keresztyén egyház megszabadíttatik.

Mert szent Dánielnél ez is írván vagyon,
Hogy istent az szaru mindaddig káromlja'
És az szentek ellen addig hadakozik,
Míg nem ítéltre az széket leteszik.